

Бахмут, 31 грудня 2022 року. Схожа на тих другорядних персонажок із багатолюдних полотен, які чомусь запам'ятовуються більше за героїв центральних, пані Олександра показує мені паспорт і медаль за волонтерство, стоячи у дворі неподалік напівзгорілого центру міста. Виходячи під обстрілами на вулицю, 86-річна жінка обов'язково бере ці дві речі з собою.

Дев'ять років тому за Бахмут ішла війна із сепаратистами, які встигли вивісити ворожий прапор, спробували захопити українську військову частину за допомогою російського танка й зірвали президентські вибори. Пані Олександра виходила в центр міста на одиночні щоденні кількогадинні акції.

Якось до неї підійшла жінка й плюнула. То була вчителька однієї з бахмутських шкіл. Деякі містяни пані Олександрю залякували, потім били, однак вона знову виходила.

Пані Олександра вишила портрет Дмитра Чернявського, родом з Хромового (передмістя Бахмута). 13 березня 2014 року, коли Євромайдан переходив у російсько-українську війну, у Донецьку на мітингу за єдність України хлопця зарізали проросійські бойовики. Він став фактично першою жертвою цієї війни.

Проукраїнські люди пані Олександрю підтримували, виготовляли для неї плакати, однак стати поряд не наважувались. А коли жінку побили так, що довелося знімати побої, до неї приставили поліціанта.

На Новий рік ми були в Бахмуті з фотографом Данилом Павловим. Читачка, яка живе в Канаді, у нашому новорічному матеріалі на сайті Reporters побачила на одному із зображень свою матір — пані Олександрю. Вона написала в редакцію і згодом попросила мене: якщо їхатиму в Бахмут іще раз, спробувати ту вивезти. У Києві живе також син пані Олександри, у якого було значно менше надій на те, що жінка захоче виїхати. Він евакуювався, а мати категорично відмовилась покидати дім. Вона почувалася українською душею цього міста — до речі, першого на Донеччині, де в 1917-му після Лютневої революції підняли синьо-жовтий прапор¹.

Приходжу в київську квартиру, де живе син пані Олександри, і він показує фотографії інших вишитих робіт матері: рушники, портрети. Чоловік на вигляд слабкий — як з'ясувалося, остання стадія онкології. Сам він виїжджав із міста мотоциклом іще в червні 2022-го. Під Павлоградом упав, зламав кілька ребер, але таки доїхав до столиці. Він забороняє використати його хворобу як аргумент для переконування пані Олександри виїхати з міста. Боїться, що в матері не витримає серце. Чоловік передає сумку з ліками для мами, просить трохи почекати, сідає за стіл, бере ручку й папір і пише листа.

Коли назва охопленого війною міста не сходить із заголовків світових ЗМІ, то цілком можливо, що це місто залишиться в історії, як залишилися, наприклад, Сталінград, Дрезден, Герніка... Це різношерстий ряд, однак дещо натягнутою асоціацією здається хіба тепер, коли немає часової перспективи. За різними даними, кількість загиблих і поранених у Бахмуті від початку боїв — це десятки, а то й сотні тисяч.

І тепер, сподіваючись, що експерти знову помиляються, перед виїздом до цього міста читаю новину з таким заголовком: «Російські війська візьмуть Бахмут уже сьогодні?».

Отож попереду — історія про зенітника, який ось щойно збив російський винищувач; батька й синів, які воюють пліч-о-пліч; вагнерівця, який любить Набокова. Це подорож у місця, де собаки їдять людей, де ціпенієш від градусу страху, спустошеності, але й доблесті, незламності та навіть любові. А ще — через відчуття дивної чіткості, наче в нових окулярах. Ще й унаслідок критично малої відстані ця чіткість провокує питання: чи можливі зараз напівтони? Виразніше питання звучить так: чи пошук напівтонів — не привілей тих, хто не бореться за своє життя тут і тепер; але також: чи пошук напівтонів — не обов'язок тих, хто виживе?

Ось усе перед нами — як в епічних поемах про день і ніч, як у казці про правду і кривду, як той колористичний контраст в епіграфі з Василя Стуса. Як у балеті про білого і чорного лебедів, про який у цій історії нагадають мені дорогою до місця, де стоїть самохідна гаубиця «Гвоздика».

І тому обираю метод фіксації — «фотографування» текстом. Хоча слово «фіксація» тут буде вжите не тільки в цьому значенні.

Перша частина — репортажна. Літературний репортаж — жанр, близький журналістиці, — для мене, до цього автора прози і поезії, сьогодні вчасний тим, що дає змогу просто фіксувати дійсність, щоб використати її в більш тверезому осмисленні колись пізніше. Герої можуть стати не такими вже й хорошими, факти можуть бути завтра вже не фактами, ціле може виявитися частковим. Однак у ситуаціях, де ризикують життям, фіксується те, що пізніше, можливо, дасть відповідь, яка убезпечить від ризику інших.

Репортаж потрібно писати швидко. Щоб він вийшов вчасно, розмови розшифровуєш просто в машині дорогою до Києва,

а структуру продумаєш у черзі по каву на заправці із забитими фанерою вікнами. Паралельно щипаєш себе за руку: ти тут, ти живий — і це велика розкіш. Якщо писати повільніше й довше, текст буде якіснішим. Але й менш живим. Ситуація, важлива для теоретичних роздумів: можливо, менш літературно досконалий репортаж у наших умовах стає важливішим за художньо ідеальний? Але найголовніше спостереження — репортажем вдається вхопити те, що виходить хіба у поезії: це емоція, зловлена в долоню, як дике звірення. Його маленьке серце так тріпотить, що просто зараз розірветься. Ти тримаєш його в руках, а потім акуратно кладеш назад у кубло, бо якщо з ним щось станеться, ти собі не пробачиш. Та й процес створення репортажу мені нагадує написання поезії. Вона приходить швидко, фіксуєш її, а якщо не встигаєш — вона просто минає. Це ти і твої герої ось тут і ось тепер, це особливий вітер, який ось липко торкається пальців, а ось — уже й нічого нема.

Друга частина — есеїстичні розгорнуті коментарі до деяких фрагментів у репортажі, часом емоційні записки, які виникли під час перечитування першої частини. Тут я розповідаю, зокрема, про історію Бахмута, який до 2016-го був Артемівськом, тобто про радянськість і все інше. Тут про манікюр військових, про малознану в Україні й більше відому у світі кінорежисерку родом з Бахмута, а також про інші естетичні й етичні спалахи чи частіше вибухи, що спровокували на рефлексію. Наприклад, про те, як реальність сама складає світ за всіма правилами художнього твору, дві з половиною тисячі років тому встановленими Арістотелем і досі не підваженими. Тут дуже багато про пам'ять, зокрема культурну й родову, — будуть згадані Довженко і Сковорода, Горська і Сартр. Чому ми говоримо про пам'ять так багато під час війни? Чому говоримо про пам'ять, згадуючи саме це місто? Один чоловік у Бахмуті розповідав про родича з окупованої на початку вторгнення території. Той переїхав на дачу з великого дому, де залишив усі цінні речі. А коли таки

вирішив виїжджати із зони бойових дій, то зробити це можна було вже тільки через російський бік. І от він їде, зупиняється в заторі й бачить у сусідній, завантаженій доверху награвованим майном автівці речі зі свого дому: телевизор, іншу техніку, меблі... І тоді пригадалася історія часів Другої світової про одну роз'єдану з чоловіком єврейку, яка працювала на примусовій роботі в гетто у пральні, де сортували стягнутий з трупів одяг. Одного дня вона впізнала закривавлену сорочку свого чоловіка.

Пам'ять — те, що лишається після втрати. І тому я фіксуватиму це, щоб лишилося хоч щось.

Виїжджаємо з Києва. Дорогою потрапляємо в ДТП, минаємо Кам'янське, Дніпро, Павлоград... І вже незадовго до «червоної» зони мені приходить повідомлення від дочки пані Олександри з Канади: «Мама поранена, її зараз везуть у Костянтинівку в лікарню. Осколкове поранення, зачепило спину».

Поки — ні номери лікарні, ані інших деталей, тільки надія, що написаний тремтливою рукою лист її сина не доведеться повертати назад.

Усюди по дорозі мертві тварини. Не тільки домашні, які досі не звикли, що обмежень швидкості на цих дорогах уже немає. Ось – схоже на ікону Богородиці Семистрільної, де Діва Марія із сімома мечами, – розчепірене крило фазана. А це біля бетонного блока – збита лисиця, яку, підстрибуючи, клює ворона. Злиплий від пилюки й багна хвіст і червоні ребра.

Продираючись крізь голі, посічені снарядами кущі, переступаючи відпрацьовані тубуси від боєприпасів, іду до гранатометників неподалік траси Бахмут – Костянтинівка. Бійці, які не відходять від бліндажа більше як на кількадесят метрів уже з місяць, говорять, що останні – чи, як усі вони кажуть, крайні – кілька днів тут особливо сильні артобстріли. Останні ж дві ночі майже постійні автоматні й кулеметні перестрілки – ворог близько, дуже близько. Офіцер гукає: «Ховрах!». Довго вдивляюся між гілля, але нічого не бачу. Один із бійців, що працює на станковому протитанковому гранатометі, – у цивільному житті ветлікар:

– Тут такі здорові миші! Вони не втікають. У нас на Тернопільщині таких нема. Що цікаво: цілу ніч тут стріляють, і щойно